



Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий

Туркистоннинг ўз машаққатидан олинган қиз, куёв фожиаси.

ЗАҲАРЛИ ҲАЁТ ЕХУД ИШҚ ҚУРБОНЛАРИ

4 ПАРДАЛИК ФОЖИА
1916 йил

ЎЙНОВЧИЛАР

Мирзо Ҳамдамбой. Урта бўйлик, мош-биринч соқол, қизил юзли, ўртача кийинган, 55 ёшда, рўз-давлатлик бўлса ҳам, илм-маърифатдан ироқ киши.

Абдиқодирбой. Мирзо Ҳамдамбойнинг ошнаси, Маҳмудхонга муҳаббатлик, бир озгина замондан хабардор киши. Узун бўйлик, қора соқол, расмий кийинган.

Маҳмудхон. Хипча бўйлик, хуш мўйлаб, соқолсиз, сочлик, кўзида ойнак бор, бутун оврупоча кийинган, хусусий муаллим олиб ўқимиш, тарбия кўрмиш. Мирзо Ҳамдамбойнинг ёлғиз ўғли, 18 ёшдадир.

Марямхоним. Эски мактабларда ўқимиш эса ҳам Маҳмудхонга муҳаббат қўймоқ муносабати ила роман, газета, журнал каби маориф таъсиротиндан қалби уйғонмиш, Маҳмудхоннинг ҳақиқий ошиқидир, 17 ёшда бўлиб бир фақиргина косибнинг қизи.

Эшон. Узун тўн ва катта саллал.

Сора. Марямхоннинг онаси, 35 ёшларда.

Зайнаб. Марямхоним билан Маҳмудхон орасинда хат юритувчи кампир, 60 ёшда.

1 ПАРДА

Маҳмудхон хужраси, оврупоча зийнатланган, бир тарафда ишкоф, ичида китоблар, хариталар; рамкада картиналар. Бир тарафда темир каравот, бир тарафда бир дона стол, уч-тўрт дона табуретка, бир деворий соат.

Маҳмудхон (*тўнини ечиб, чўнтагидан бир мактубни олиб, тўнини қозиққа илиб, курсига ўтириб, хатни ўпиб очиб*). Бугун нима хабар? Нима сўзлар ёзилиб мактуб келган экан!

Энди ўқиб турган ҳолда эшикдан Абдиқодирбой кириб келур.

Абдиқодирбой. Ассалом алайким!

Маҳмудхон (*хатни қўйнига солиб, югуриб туриб*). Ассалом алайким, бой почча, келсинлар, қани марҳамат, (*жой кўрсатиб*), қани ўтирсинлар, менам ҳозир жанобингизни кутиб турувдим. (*Курсига ўтиришурлар.*)

Абдиқодирбой (*фотиҳа ўқир*). Хайр, зиёдан давлат..

Маҳмудхон (*туриб*). Хуш кўрдик.

Абдиқодирбой. Хўш, саломат. Янги хабарлар йўқми?

Маҳмудхон. Хуш хабарлар мана энди жанобингиздан бўлади-да, бой почча.

Абдиқодирбой. Энди биз келтирган хабар у қадар хуш бўлмаса ҳамки, амонат бир жавоб-да, ҳар нима бўлганда ҳам биздан бир айтиб ўтмак-да. Айб қилмайсиз.

Маҳмудхон. Йўқ, тақсир! Нимага айб қилар эдим. Қани эшитайлик!

Абдиқодирбой. Энди, кеча мен бу ердан чиқиб, тўғри конторга борувдим, бой афанди ўзлари ёлғиз эканлар, ўтирувдим чой буюрдилар, афдан-бафдан сўзлашиб, гапни муддаога олиб келдим-да, қўлимдан келган қадар сўзларни айтиб, агар бу ишлар вуқуъга келмаса Маҳмудхон аччиқ устида бирор тарафларга кетиб қолиш эҳтимоли ҳам бор. Энди бирта фарзандингизни хурсанд қиламан десангиз, ўша Марямхонни олиб берасиз-да, хотиржам қиласиз, бўлмаса охирида бирор дилсиёхлик бўладирган даражаларга ҳам эҳтимоли бор, деб хуллас, нима била тарғиб бўлса қилиб ўтдим. Аммо бой афан-

ди, ўзингиз феълларини биласиз, ҳеч бир хоҳиш қилмадилар.

Маҳмудхон (бир оз ўзгариброқ). Ахийри, нима дедилар?

Абдиқодирбой. Энди бой афандининг гаплари шуки, мен эл-халқ ичида хўб яхши обрў, шуҳрат топган киши, бир Қўқангагина эмас, Бухоро, Самарқанд, бу тарафи Қашқар дегандек, ҳамма жойга овозамиз кетган. Энди биртагина ўғил бўлса, мана ўзини тўй қилганимга ўн, ўн беш йил бўлиб қолди. Мана бу иккинчи тўйи, ахир, бир дурустроқ, ўзимиздан юқори бўлмаса ҳамки, баробарроқ жойдан уйландирайликки, ҳам орзумиз ушалсин, ҳам атрофдан келган ёр-дўстларга маъқул бўлсинда! Энди мен шундай обрў била бориб бир бечора қосибди қизини олиб бераман! Халқ мени нима дейди! Ахир унинг катакдек кўҳна ҳовлиси бор, тўй қаерда бўлади! Хўш, келган ёр-дўстлар қаерда ўтиради! Шарманда бўламиз-ку! Энди ўғлимизни хурсанд қилайлик деб шунча мардумдан таънага қолиб, хайфсан эшитиб ўтирсак тузукми? Мана ахир, ўқийман, деди, хабарингиз бор, олти йилдан баққа қанча пуллар сарф қилдим, энди мулла бўлиб, қилиб берган фойдасими бу? (Қўли била ишора қилиб.) Асло, асло бу сўзни иккинчи айтманг, мен сиздан хафа бўламан. Мана, сиздек яқин дўстларимдан чиққан сўз шулми? Айб гап, дедилар.

Маҳмудхон. Ахир ўз-ўзини бир балога гирифтор қилади, демадингизми?

Абдиқодирбой. Айтдим, ҳеч гап қолмай ҳаммасини айтдим. «Онаси ҳам унамайди, қариндош, уруғлари ҳам унамайди. Бу бир хаёл гап, ҳар кимга мақбул бўлмайдиган гап. У ўзи шундақадир. Мен ундай юз баробар ортиқ қиз топиб бераман» дедилар. Икки соат сўзлашиб, энди бир оз мулоҳим қилган вақтда ҳазрат эшоннинг Қосимжон деган халфалари келиб қолди. Хайр, у ҳам зораинки менга қўшилса, деб тагин ўтирувдим, халфанинг ўзи ҳам сўраб қолди, бой афанди ўзлари гапириб қолдилар. Халфа гап тамом бўлгандан кейин: «Энди, бой афанди, жанобингизники маъқул, сизга ҳеч муносибмас, ва ҳам буниси борки у қиз ҳазрат эшонга назр бўлган, энди ҳазрат эшон мурид овидан қайтсалар эҳтимол шу ой ичида тўй ҳам бўлса», деб юборди. Бой афанди: «Ана холос, агар мен Сизнинг сўзингизга кирсам тоза

шарманда бўлар эканмиз», деб баъзи гапларни гапириб, мени хижолат қилдилар. Энди ўзингиздан ўтар гап йўқ, ҳазрат эшонга бўлгандан кейин гап тамом.

Маҳмудхон (*хайрон бўлиб*). Ҳазрат эшоннинг хотинлари бор эди-ку?

Абдиқодирбой. Бор, бирта эмас олтита, ҳозир олтиариқлик оймлар ўлдилар, бешта бор.

Маҳмудхон. Олтита экан, буни нима қилдилар энди?

Абдиқодирбой. Эй бойбаччахон! Сиз ёшда ҳали, текин назр бўлгандан кейин, ким олмайди дейсиз! Ааввал шундай ҳазрат эшонлардан иш кетган-да! Бўлмаса, бир оёғлари гўр оғзига бориб қолган бу кишига ким қўйди яна мунча ёш хотинни!

Маҳмудхон ўрнидан турар.

Қаёққа борасиз?

Маҳмудхон. Гап била бўлиб қолдик, чой қўяй.

Абдиқодирбой. Йўқ, афандим, чойга фурсатим йўқ. Бошқа яна келаман. (*Турар*).

Маҳмудхон (*ночорроқ*). Ахир, чой ичиб борар эдингиз-да!

Абдиқодирбой. Ахир, чой ичмаган жойнимизми, хайр. (*Чиқар*).

Маҳмудхон (*узатиб*). Ҳайр бўлмаса.

Абдиқодир кетар. Маҳмудхон ўртада бир оз ўйланиб қолур-да, курсини стол ёнига олиб саҳнага қаратиб қўйиб ўтирар. Оҳ уриб, яна туриб юриб, келиб ўтирар. Қўлин тиззасига уриб.

Оҳ, жаҳолат, маорифсиз давлат! (*Хатни олиб, очиб қараб, туриб бориб, звонок бериб, яна келиб ўтирур. Эшикдан мулозим келур, Маҳмудхон анга қараб.*) Бирорта эрка одам келса, мени йўқ дегин. (*Хўб, деб кетар. Маҳмудхон ҳамон тиззасига уриб.*) Эй, жоҳил оталар, жоҳила оналар. Мен орзу ҳавасни нима қилай? Орзу ҳавас ўзимнинг истаганимдан бошқа нимарса эмас.

Бир оз сукут қилиб турар. Бу орада Марямхоним келиб, эшикни қия қилиб қараб турар. Маҳмудхон хабарсиз.

Мен орзу ҳавасни нима қилай, суйганим бўлмагандан кейин менга минг орзу — бир қаро чақа, балки менга заҳар, ўлим! (*Бир озгина тўхтаб.*) Мен бой қизини нима қилай!

Ҳа, ўзимни эндигина жаҳолатдан қутқазган вақтда яна бир жаҳилага, рўдапога умрдош бўламанми? Менга ҳаёт керак. Ҳаёт учун энг кўнглим йстамиш мақсад керак, у мақсад эса (*бош қимирлатиб*) Марямхонимдан бошқа эмас, бошқа эмас.

Маслакда, фикрда, илмда энг биринчи ҳаётдош бўлиб турган Марямхонимдек ҳақиқий бир кўнглим жононаси турганда, менга дунёнинг ҳар бир орзусини, ҳар бири пари каби бойлар қизини ҳавас қилмоқ ҳаром! Ҳаром! Оҳ, анинг менга ширин-ширин ёзмиш мактублари (*югуриб туриб стол ғалладонидан бир дона мактубни келтириб очиб.*). Мана-мана буни ёзмиш, мактубларига қара, биринчиси бу (*биринчи мактубни ўқир*): «*Фунчаи муҳаббатим, суюкли Маҳмудхон! Мен сизга нақадар муҳаббатни даъвосиндан ёзмайки,.. вақтингиз мусоида ўлмасин учун сўзни қисқартуб, мақсадгагина қалам юртдим. Дуруст, мен фақира эски мактабдагина таҳсил этдим, лекин ҳар бир инсоният ҳаёт масалаларин Сизинг марҳаматингиз ва маънавий ёрдамингиз орқали танидим... Иккинчи муддао, афандим, эмди тездан ижтиҳод этингизки, икковимиз элимизни, Сиз қуёши бўлганда, мен моҳтоби бўлиб, қоронғу ватанни ёритайлик, Сиз-да эрларимизнинг ҳолиндан, мен мазлума оилаларимизнинг ҳолиндан газеталарга ёзишиб, бир-биримизни огоҳлантирайлик. Гарчи Сиз тижоратда бўлсангиз-да, чин мақсудингиз бўлган қизлар мактаби очайлик, мен маънавий, Сиз моддий хизматда бўлинг, кадрсиз ҳамшираларимизни илм нақди била кўтаришайлик, чин яшайлик, келажакдаги авлодларимизни мазоримизга бориб, эрлари Сизга, қизлари бизнинг қабримиз узасина, оқ, қизил гуллар сочиб руҳларимиз олқишларлик даражада бир хизматларни майдонга қўяйлик...» (*Маҳмудхон тиззасига қўлин уриб*) Оҳ, мана бу мактуб қандай лазиз ҳаёт беради. Мен қайси виждоним била мундин юзимни ўгирайин. Бу мактубни ҳар бири менга минг бой қизидан суюклимасми?.. (*Маҳмудхон биринчи мактубни қўйинга солиб, иккинчи мактубни очиб кўриб, чўчиб туриб.*) Марямхоним кутмакчи экан, мен тўхтаб қолибман-ку! (*Хатларни қўйнига ошиқиб солиб орқасига қарамоқ баробар, Марямхоним эшикни очиб, боқиб турар. Маҳмудхон югуриб бориб салом ила қўлин ўйиб.*) Буюринг, хоним! (*Олиб келиб, курсига ўтқазур-да.*) Хоним мен чиқиб, эшикни киши қўйиб пойлатиб келай.*

Марямхоним (Маҳмудхон қўлидан ушлаб ўтиб). Менинг келганимга узоқ вақт бўлди, тез қайтаман.

Маҳмудхон. Хўб, жоним! Мабодо бир киши хабарсиз келмасун (чиқиб кетар).

Марямхоним (ёлғиз, китобларни кўрсатиб). Оҳ, ширин ҳаёт, чин йўлдош, бундай ҳар бир жаҳатда комил, фозил инсон бўлса. Афсус фақири бечорамен. (Юриб турар.)

Маҳмудхон келур.

Маҳмудхон (курсига таклиф қилиб). Нечук хоним, таклифсизгина ташриф этдингиз?

Марямхоним (ўтириб). Ҳеч таклифга эҳтиёжсиз, муҳаббатми, бошқами. Яқинлардан бери кўрқинчлик бир туш кўраман. Хавфланиб, бир фурсат қилдим-да, кўргим келди. Азият кўрмасангиз ҳеч гап йўқ.

Маҳмудхон (туриб). Бош устина, хоним. На азият, марҳамат эмасми?! Тушнинг, менингча, эътибори йўқ, лекин... (сукут:)

Марямхоним (кўрқиброқ). Афандим! Сукут этдингиз?!

Маҳмудхон (рўмолчасини олиб, кўз ёшини артиб). Хоним... Иккимиза бир уқубат борга-да ўхшайди!

Марямхоним (чўчиб, Маҳмудхон қўлини тутиб, ошиқиб). Нима, нима? Уқубат!

Маҳмудхон (қўлини тутиб). Қани тил! Они Сизга айтмакка, жоним!

Марямхоним (ҳамон ялиниб). Мен эшитиб турган сўзларимдангина эмас, дедим-ку! Кўрган тушларимдан-да хавфланган эдим. Айтинг нима хабар экан!? Нима сўз?!

Маҳмудхон. Энди ўзим ҳам айтмоққа мажбурман, лекин кўнглим бўлмайди.

Марямхоним (йиғламсираб). Йўқ, айтинг!

Маҳмудхон. Мен кеча бир кишини отамга юборган эдим. Ул киши сўзича, отам қабул қилмаган эмиш. Майли энди, ул қабул қилмаса, қийинлик бир тарафда экан, иложи осон эди. Энди Сизнинг тарафда бир мушкул борки, ҳар бир нарсадан у масала оғир!

Марямхоним. Хайр, нима экан?

Маҳмудхон. Сизнинг ота-онангиз ҳазрат эшонга назр қилмиш эканлар (*Марям чўчур*), эҳтимол шу ойлар орасинда тўй бўлур эмиш. (*Марям яна чўчиб тушар, манглайин тутар.*) Энди мен эса, бу тўғрида кўп оғир ўйга қолдим. (*Тўхтар.*)

Марямхоним (*бир оздан кейин*). Афандим, мен сизсиз дунёда бир кун турмоғимдан менга ўлим яхшимасми! Мен (*йиғлаб*) ҳеч бир вақт қабул қилмасман, қўлимдан келган қадар ўзимни ул золим қўлидан қутқаза олурман. Жоним, гап Сизда, Сиз-да ўз ваъдангизда қарор этсангиз, албатта, мен жон борича ҳаракатда бўлурман. (*Йиғлаб.*)

Маҳмудхон. Жоним, мен сиздан-да ортиқ даражада дунёда сизсиз тура олмом. Бугун Сиздан ажралмоқ маълум бўлур экан, бу куннинг ўзидагина ўзимни ҳалок этармен. Жоним, менга Сизсиз ҳаёт—заҳар. Мендан амин бўлингизки, бугундан бошлаб мен ҳаракатда бўлурмен. Сиз-да албатта, у тарафдан мене бўлиб турсангиз кифоя.

Марямхоним (*Маҳмудхон қўлин тутиб, яқинроқ келиб*). Жуда бўлмас эса, бир бошқа мамлакатга қочмоқ мумкин эмасми?

Маҳмудхон. Албатта мумкин, жоним, иш бўлмагач ноилож қиламиз. (*Бу орада «Хўжайин келдилар» деган овоз келур, Маҳмудхон сачраб туриб.*) Энди... (*Марям турар*) айбга буюрмайсиз, хабарсиз келганингиз вақтсиз бўлди.

Марямхоним (*Маҳмудхон қўлин тутиб, кўксина қўйиб*). Яна мени, фақир деб ташламангиз, жоним. Мен ўзимча фақир бўлмадим.

Маҳмудхон. Оҳ, жоним! Менга ўт ёқмангиз! Мен у виждонсиздан эмас. (*Қўлин олиб ўпар.*)

Марямхоним (*паранжисини ёпиниб*). Мени унутманг! Менга увол қилманг. (*Йиғлар.*)

Маҳмудхон. Жоним, ҳеч унутмасман! Сиз хотиржам. (*Пешонасин силар.*)

Марямхоним (*зишк остина бориб*). Жоним, мен ҳар доим умидда тураман. Аввалги марҳамат, ваъдадагина бўлинг, дунёга алданманг...

Маҳмудхон (*қўлини ўпиб*). Жоним, Сиз унутсангиз ҳам, мен ҳаргиз унутмасман.

Биргалашиб чиқар. Парда тушар.

2 ПАРДА

Марямхонимни зўр била ҳазрат эшонга никоҳланиб уч-тўрт кундан кейинги кун. Ҳазрат эшон уйи ичкарида бўлиб, кўриниш жой унинг қазноқидан иборат, ўртадан ичкарига — Марямхоним уйина эшик бор.

Марямхоним (бир оз ясанган, оёқ яланг эшикдан қочиб чиқиб, ошиқиб). Ё, раббий! (Эшикка қараб.) Маҳмудхон, қайдасан, жоним! Менинг ҳолимни кўр! Қани ваъдаларинг! Эй, олло, паноҳ бер. (Йиғлаб.) Нажот бер!

Эшон (берироқ келиб). Марямхоним! Сизга нима бўлди? Мендан қочиб мундоқа қиласиз!?

Марямхоним (қазноқнинг бир чекасига қочиб). Йўқолинг, йўқолинг! Хоин, диёнатсиз, раҳмсиз, золим! Кўзимга кўрунманг!

Эшон (бир фурсат соқолини тараб туриб, бошини лиқирлатиб). Бир балойи жонку! (Яқинроқ келиб.) Ахир, нимага мундоқ қиласиз? (Қўли бирла кўрсатиб.) Менам одам-ку! Юхо, ё одам ёввойисимас-ку!? Менга нима қилипти ахир, мендан қочасиз! Туринг! Уйга кирилинг! Мундоқа қилманг, мен хафа бўламан.

Марямхоним (узун олиб қочиброқ). Кирмийман, кирмийман! (Қичқириб йиғлар.) Раҳмсиз! Инсофсизлик юхоликдан камми?

Эшон (ҳайрон бўлиб туриб, яна ялиниб). Туринг! Уйга кирилинг! Мен чиқиб кетаман, бу ерда турманг, ёмон бўлади!

Марямхоним (жаҳл била). Чиқиб кета беринг, кирмийман, дедим-ку!

Эшон (аччиғланиб, ёнига келиб, энгашиб қўлин силкиб). Ҳа, тур дейман! Ҳализамон дуойбад қилиб юбораману!

Марямхоним (аччиқ била қичқириб, йиғламсираб). Турмийман! Кўп яқинимга келманг! Дуойбад қилсангиз қилинг, мен ўлай, ўлимимга розиман. Менга бундан ўлим яхши, ўлим! Оҳ, ажал! Қошки, ҳозирда жоним чиқса, шундоқ бетавфиқ қўлидан халос топсам! Ўлим. (Йиғлар.)

Эшон. Эр бўлса, мана мен! Бошқа муддаонг нима! Ё бўлак дард-мардинг борми?

Марямхоним (қичқириб йиғлаб). Бор, бор! Муддаом бор, сен чолди мен эр қилмийман, дейман-ку, тагин нима?

Эшон (бармоғин тишлаб, оҳиста пешонасига қўлин уриб, яна аччиғ била). Қим у муддаонг, айт!

Марямхоним. Бор дедим, бор! Айтиб нима қиламан, бор!

Эшон. Хотирингни жам қил, энди муддаонгдан умидингни уз!

Марямхоним (йиглаб). Ноумид шайтон!.. Мен умидимни узмиyman!

Эшон (жаҳл ила бошига бориб, энгашиб, қўлин силкиб). Сенинг мендан халос топаман деган умидинг ҳам борми?

Марямхоним. Бор албатта, ҳар тарафдан бор!

Эшон. Қандоқ халос бўласан?

Марямхоним. Иншоолло, бўламан! Ҳозир бўлма-са ҳам ахийри бир кун бўламан!

Эшон. Мени сен нима деб ўйлайсан ҳали?

Марямхоним. Бир бетавфиқ, худо беҳабар, бир чолсан-да! Нимасан?

Эшон. Астаъфурулло! Мен сени осонликча қўлга туширдимми? (Яқинроқ келиб.) Тур дейман, яхшиликча! (Қўлидан тортар.)

Марямхоним (қўлин силкиб ташлаб, қичқириб йиглаб). Ол қўлингни, нарироқ тур! Бетавфиқ! Ёнимга келма, инсофсиз, уятсиз! (Йиғлар)

Эшон (жаҳл била). Нима қиласан бу ерда?

Марямхоним. Ўзимни ўлдираман, биласанми! Сенинг қўлингга асир бўлгунча, ўлганим минг маротаба бариши! Шу ерда ўламан, кирмиyman!

Эшон (ҳамон аччиғланиб). Бадбахт, мардуд бўласан!

Марямхоним. Худо хоҳласа, ҳеч нимарса бўлмасман. Ҳар нима қўлингдан келадирган бўлса қил, да-виғ тутма! (Йиғлар.)

Эшон. Сен ҳали гумроҳ экансан. Сени ўқиган деб эдилар, балони ҳам билмаган экансан. Мени биласанми? (Қўлин силкиб, аччиғ била титраб.) Мени биласанми?

Мен ҳазрат эшон-а! Каттадан кичик, бойдан камбағалга-ча мени кўрса ўрнидан туради-ю, менинг кавшларимни кўзларига суркаб табаррук қилишади-ю, сен мени ҳурмат қилмоқдан ортиқ, гапимни қайтарасан, сансирайсан! Ёш, ёш деб афв қилсам, осий бўласан!

Марямхоним. Эй, бемаърифат эшон! Эшон бўлмай қол афв қилмоқ худога, осий бўлмоқ бандага хос,

Бандага ким қўйди афв қилмоқди! Мен хўп яхши ўқиган, ўзимга яраша дин, диёнатни сендан яхши биламан.

Эш он. Гапирма, э безот! Тағиң қайтаради-я! Менинг уйдаги бешов хотинимнинг қайси бири сендан хунук? Улар сендан бойроқ одамларди қизи. Сен бир гадой ко-сибди қизи-ку! Шу бечора ҳолингга мунча ноз қиласан! Менинг берган ёғ, биричим била ота-онанг ош кўрди-ку! (*Бўйнини кўрсатиб.*) Менинг пулим била бўйнинг маржон кўрди-ку! Тағин нимага ноз қиласан?

Марям хоним (*аччиғ ила маржонни узиб отиб, ерга уриб*). Ол, бисотингни, менинг гавҳарим бор, қувватим бор, менинг кўзимга кўринмийди мундақа нарсалар! Сан айтгон дунёпараст манинг отам била онам жоҳил, сенинг каби золим, раҳмсиз. Мен безор мундоғ заҳарлик давлатдан, матлабсиз ҳаётдан. Сендек уятсиз, шариатсиз, мунофиқ чол била қилган зиндалиқдан менга ўлим яхши, ўлим! Қора тупроқ ости яхши! Мен нима қилай сенинг эшонлигингни, аҳволинг шуми? Тириклик керакмас, ўлдир! (*Қўлин юқори қилиб, титраб, йиғлар.*) Оҳ, золим фалак!

Эш он (*ғазаб била*). Шариат буюрса нима қиласан?

Марям хоним. Шариат мендек бир мазлумани сен каби бугун, эрта ўлим эгаси бўлган ноинсоф чолга ҳаргиз буюрмас... Шариат ҳам аввал мени қабул қилмоғим била буюради... Никоҳ тарафайннинг ижоб қабули била никоҳ ҳалол бўлур. Мен қабул қилмасам никоҳ ҳаром. Шариат узасидан мен қабул қилмасам. (*Қичқириб.*) Дод!..

Эш он. Ота-онанг, берган. Азрўйи шариат, имом никоҳ қилган. Улар санчалик билмайдими?

Марям хоним. Дедим-ку, отам, онам жоҳил, дунёпараст. Имомлар ҳам шул. Шариат бошинда турувчиларга ақча бўлса бўлур. Бир соҳиб тақбойи зоҳид эшон сенми, сенми? Бошқаси нима бўлади энди!..

Эш он (*ниҳоятда ғазаб била*). Мен сен била масала талашгани олганим йўқ, тур дейман!

Марям хоним (*жаҳл била*). Мен ҳам сен била ҳаёт этгани келганим йўқ. Турмийман.

Эш он (*жаҳл била*). Нима учун келдинг?

Марям хоним (*йиғлаб*). Мажбурият келтирди мени, жаҳолат келтирди, зулм, зулм кетирди.

Эшон (қўлидан тортиб). Тур дейман, бадбахт!

Марямхоним (қўлин силкиб, уй бурчига қочиб қичқириб). Дод, золимни дастидан!

Эшон (эшик остина бориб, бир оз тўхтаб). Ҳа, бадбахт!

Марямхоним. Рост, мен бадбахт, мен бадбахт! Бадбахт бўлмасам сендек золим қўлига тушармидим! (Осмонга қараб.) Ё раббим, золим дастидан нажот бер, (йиглаб.) ё ажал бер!

Эшон (соқолини бураб). Мен эшикни тинчитиб келиб, сўнгра сени тузукча жазонгни бермасам бўлмас экан. (Чиқиб кетар.)

Марямхоним (орқасидан қичқириб). Бер, бер жазомни! Ўлдир, ўлдир, пичоқ олиб келиб шаҳид қил!.. Ё, олло, мен маълума, мен муштипар, қанот қуйруғим синган, ота-онаси тарафидан малъун дунёга сотилган... Йиртқич ҳайвонга асирман... Хоинлар дастидан дод! (Яна бир оз туриб.) Маҳмудхон, қайдасан! Ҳолимни кўрсанг. Раҳмсизлик қилдинг, вафосизлик қилдинг. Ваъдаларинг нима эди! Бу золимга асир қилдинг! (Бир оз ўйланиб туриб.) Йўқ, унда ҳам айб йўқ. (Қўли бирла кўрсатиб.) Мени, меними? Бу шум бахтимда айб... Йўқ, энди мени бу мунофиқ, бу бетавфиқ қўймас экан. Энди ҳамон бундин халос топганим била аввадда олиб бермаган Маҳмудхоннинг отаси энди икки бошдан ҳам олиб бермайди. Энди бир илож била бу золимдан ўзимни қутқазмоқ учун ўзимни ўлдирмоқдан бошқа чора йўқ! Бу заҳарли ҳаётдан ўлим яхши! (Ўйланиб.) Энди бу ерда ҳеч чора йўқ, уйимга қочмоқ керак-да бир пиёла... ичаман, икки, уч, кун ётаман-да ўламан қўяман, шояд қутулсам, ҳозир кечаси бўлса ҳам қочмоқ керак.

Эшон кирар, қўлида қамчи, аччиқ била узасига келиб, югуриб.

Эшон. Юр, кир ичкарига, бадбахт!

Марямхоним. Қамчи била тез ўлмасман. Шунча қийнаганинг бас! Осонроқ, болта, теша олиб келиб, чопиб ташла, бир йўла ўла қолай!

Эшон. Мен қассобмас, мен хунхўрмас!

Марямхоним. Мундин хунхўрлик яхшидир.

Эшон. Мен кимни ўлдирдим, сени ўлдираман?

Марямхоним. Бир қилмишинг одам ўлдириш эди, ани ҳам қил энди!

Эшон (*қамчи собини бошига тебратиб, жаҳл била*). Мен Эшон-а, Эшон! Мен босмачи эмас!

Марямхоним. Босмачи сендан ортиқ эмас...

Эшон. Астаъфурулло! Астаъфурулло! Ҳали замон аъзойи баданини ёриб юбораман-у!

Марямхоним. Қил, билганингни!

Эшон. Ёш жонингга раҳминг келса-чи?!

Марямхоним. Сендек заҳид эшон, мушфиқ отам, онам раҳм қилмаган ёш жонга мен нима деб раҳм қилай!

Эшон (*ғазаб била қўлидан ушлаб тортиб*). Қир яхшиликча!

Марямхоним (*қўлин тишлаб, ажратиб, итариб юбориб*). Дод, золимдан! (*Қочар.*)

Эшон (*бир йиқилиб туриб, орқасидан қичқириб*). Тўхта, малъун, бадбахт, тўхта!

Қувиб чиқиб кетар. Парда тушар.

3 ПАРДА

Фақирона маишатда зийнатланган бир уй. Унинг бир тарафида зўр сандиқ, унинг устида сандиқча, ёнида беш-тўрт алад китоб терилган. Уйнинг бир тарафида оддий карават, устида Марямхоним йиғлаб, оғир ҳолда ётир.

Бу уй Марямхонимники бўлиб, оғу ичкан охирги куни, ёнида Сора йиғлаб ўтирувида парда очилур.

Марямхоним (*бетоқатланиб, Сорага*). Онажон, бас, кўп йиғламанг! Қулоғимга ёқмайди. Ҳамма ишга ўзингиз сабаб бўлдингиз. Дунёни суйдингиз, аммо жонингиздан ортиқ фарзандингизни суймадингиз, мендин кўз юмдингиз, бу кунги ҳолларимни фикр қилмадингиз... Энди нима учун йиғлайсиз...

Сора (*бошларидан силаб йиғлаб*). Жоним болам менда нима ихтиёр бор эди, отанг сабаб бўлди, мени ўз ҳолимга қўймади, мен қандоқ қилай? Мени ризолиғим бормиди сени шундоқ ҳолларга қолмоғингга, жон қизим. Бувинг ўргулсин! (*Соқларини ҳар тарафга ташлаб, силаб.*) Аввали шуки, худони иродаси, тақдири. Иккинчиси отангни йигровлиги, мен, сенда нима ихтиёр бор.

Марямхоним. Албатта, Сиз кўпроқ сабаб бўлдингиз, чунки билар эдингизки, оила дунёсинда шундоқ хатарлик кунлар, машаққатли ҳоллар бор, балки ўзингизни бошингиздан ўтган, андиша, хаёл қилмадингиз-ку! Сиз йўқ деб турсангиз отам ҳам бир оз қабул қилар эди. Ҳолбуки, Сиз кўпроқ ҳазрат эшонни давлатига мағрур бўлиб ҳаракат қилдингиз-да, ҳақиқий давлатингиздан ажралмоқ бир мартабадаги бир ҳолга қолдингиз. Энди давлатми, бошқами, мана мундан бу тарафида яхшироқ кўрарсиз.

Сора (*йиғлаб*). Рост, жоним қизим. Ҳарна бўлдики, биз сабаб бўлдик. Энди кўнглингга кўп солма. Тузалиб қолсанг, ахир, бир гап қилармиз. (*Пешонасини силар.*)

Марямхоним. Туринг, кўп йиғламанг. Юрагим ўт олиб кетаяпти, бир оз музлик сув топтириб келинг! Ундан кейин, Зайнаб холамини ҳам чақиринг, аллақандақа бўлиб кетаяпман, бир оз бошимда турсин.

Сора йиғлаб чиқиб кетади. Марям устидан кўрпачани кўксигача очиб, кокилларини кўкрагига ташлаб, юраги, бошини ушлаб, бошини бир оз қимирлатиб, лабларини ялаб, ҳансираброк.

Оҳ, оҳ, одам бўлмайман. Оҳ, фарзанд қадрини билмаган оталар! (*сочларини кўрсатиб.*) Ўз мавсум баҳорини адо қилолмаган бу қаро сумбулларимни эрта тупроққа кўмасиз. (*Кўлларини кўрсатиб.*) Ўзим каби жаҳолатда қолмиш ҳамшираларима эндигина қалам била хизмат қилай деган нозик кўлларимни боғлаб, ёруқ дунёга тўймаган юз, кўзларимми кафанга ўрайсиз-да, қора ерга кўмасиз. Оҳ, фалак! Золим, фалак! Мен на гуноҳ қилдим! Дунёда энг ширин вақтимдан маҳрум қилдинг. Оҳ,...

Зайнаб кирар.

Зайнаб (*Марямхоним ёнига келиб, юзидан ўйиб, кўришиб*). Марямхон, жоним болам! Мен келдим-а, айналсун холанг, кўзингни оч, қалайсан?

Марямхоним (*юзини қаратиб, йиғлаб*). Келинг онажон. Тез келиб турмайсизки, мен сизни кўрганда суюкли Маҳмудхонимни кўргандек бўлиб турсам, чунки сиздан Маҳмудхон, марҳаматсиз Маҳмудхонни

бўйи келиб туради. Нима бўладики, бир озгина соатлик умрим қолганда, Маҳмудхон вафосиз бўлмаганга яраша, Сиз ёнимда турсангиз,.. Сизга қараб туриб, жон берганимни шояд билмай қолсам эди. Холажон! (*Юзларин қўли била силаб.*) Жон хола, мендан ҳазар қилманг! Мени дардим одамларга юқадирган дардлардан эмас, бори муҳаббат, муҳаббат. Вафосиз, раҳмсиз Маҳмудхонни ишқидан бўлак ҳазар қиладирган дардим йўқ, холажон! Ўзингиз ҳаммасидан воқиф.

З а й н а б (*юзидан, қўлларидан ўпиб, пешонасидан силаб*). Вой, болам Марямхон, наҳот мен ҳазар қилсам, болам. Сизга нима бўлди? Андоқ умидсиз сўзларни айтманг, жоним болам. (*Марямнинг кўз ёшларини артиб.*) Кечагидан бугун чиройингиз очиқ, ҳадемай тузалиб қоласиз, жон болам.

М а р я м х о н и м (*бошини кўтариб*). Онажон, мендан умиди ҳаёт йўқ. (*оёғини кўрсатиб.*) Мана оёғимни ушлаб кўринг, соб бўлган. Бори жон кўкрагимда тўхтаган. (*Бошини қимирлатиб.*) Зарра, зарра қимирламоққа мажолим йўқ, лекин шафқатсиз Маҳмудхон кўзимга кўринади-да, жон ваҳмида зўрлаб тураман. Энди... дунёда биргина армон бор бўлса — ёлғиз Маҳмудхонни бир кўрмоқ, энг оғир вақтимда алвидо қилиб ризолиқ сўрамоқ, сўрамоқ ҳамда ўз қулоғига икки оғизгина амонат сўзим бор, этиб қолмоқ, токи армон бўлмасун, холажон! (*Юзидан ўпиб, силаб.*) Бу золим, бевафо фалакдан ўзимни ҳам кўп кўнглим совида. Холажон!.. Маҳмудхонни кўриб қолмоққа ҳеч чора бормикин?

З а й н а б (*йиғлаб, пешонасини силаб*). Жоним болам. Маҳмудхон Сиздан ҳам бадтар юраклари эзилган. Ҳар кун беш-тўрт маротиба келиб, мендан сўраб кетади. Олдингизга келмоққа ота-онангиздан андиша қилади. Мана, ҳозир ҳам келган эди. (*Қўйнидан икки дона анор, бир хат олиб бериб.*) Мана буни Сизга олиб бориб беринг, деб турувди, бувингиз чақириб қолди.

М а р я м х о н и м (*туртиниб туриб олиб, жон-дил била кўкрагига босиб, кўзига суркаб*). Оҳ, Маҳмудхон, раҳминг бор экан, шафқатинг бор экан! Мени йўқлар экансан, хаёлингда бор эканман, хайрият, хайрият. Мен-ку, дунёдан ўн, ўн беш минутлик умрим қолди, лекин минг йиллик умри бордек умидим бор-а!.. (*Ўзини ташлаб юборур, анорлар юмалаб кетар.*)

Зайнаб (анор, хатни олиб, ёстиғи остина қўйиб, Марямхоним бошин ушлаб). Жон болам, майли, бувингизга айтиб, мен олдириб келай бўлмаса, шояд кўриб бир оз қутлансангиз.

Марямхоним (бир оздан кейин, Зайнабнинг қўлларин ўпиб ялиниб). Жон холажон! Қошки, мен ҳозир сизга ва ҳам Маҳмудхонга, отам, онамга ярим соатлик қадрли меҳмонман. Ғариб бу фарзандингизи бир хурсанд қилиб, дунёдан армонсиз кеткирсангиз, қиёматлик валидам бўлур эдингиз...

Зайнаб (ўрнидан туриб). Мен Сорага айтай, бўлмаса.

Марямхоним (қўли бирла кўрсатиб). Аввал ана у сандиқчада уч-тўртта Маҳмудхон юборган хатлар, ундан кейин икки-уч дона китоблар бор. Бошимга қўйинг. Келса ўзига берай.

Зайнаб олиб келиб, бошининг остига қўйиб, чиқиб кетар.

Оҳ, ё раббий! Қошки кўриб қолсам...

Зайнаб била Сора кирар, Соранинг қўлида музлик сув.

Сора (сувни олиб бориб). Мана, жоним қизим.

Марямхоним (бошини қимирлатиб). Ичмийман.

Сора (айглаб косани ерга қўйиб). Марямхон, энди ҳоланг Маҳмудхонни айтиб келсинми?

Марямхоним (ёлбориб). Жон, қошки, раҳм қилсангиз...

Сора (Зайнабга қараб). Бўлмаса тезроқ айтиб келинг, отаси келиб қолмасин.

Зайнаб чиқиб кетар.

(Кўрпаларни тузатиб қўйиб.) Мен бўлмаса, нон-пон тузатиб қўяй, қизим. (Чиқиб кетар.)

Марямхоним (ўзини кўтарай деб, кўтаролмас, бошини ўнга буриб). Вой, кўкракдан ҳам қувват кетди. Охирги қимирлаганим шул шекиллик. Кўриб қолсам гўрга эди. (Бўйин тугмаларин ечай деб, ечолмай.) Вой, ана, ана қўлим ҳаракатдан қолди. Ё раббий... (Бирдан хатни қўйнига босиб.) Қўзим хиралашяпти, Маҳмудхон, тезроқ кел! Кўролмай қоламан шекиллик, тани-

ёлмай қоламан шекиллик. Оҳ,.. (Лабларин ялаб, ҳанси-
раб.) Оҳ, дадажон, раҳмсиз дадажоним,.. кўралмай
қоламан шекиллик.

Эшик очилиб Маҳмудхон кирар.

Маҳмудхон (Марямхонни бу ҳолда кўрмак
баробар, ўзини келиб устина ташлаб). Оҳ, Марямхоним,
суюкли жоним! (Салла, тўнини отиб ташлаб, келиб бо-
шини кўтариб, қучоғига олиб.) Марямхоним, суюкли жо-
ним! (Юзларин силаб.) Золиминг келди, Марямхоним,
ҳақиқий ибдошим, Марямхон!

Марямхон (Маҳмудхоннинг бўйнига қўл со-
либ). Шукур, шукур!.. Кўрдим, кўриб қолдим, Маҳмуд-
хон. Худо хайр берсин, қадамингга рози бўл, рози бўл!
(Ишорат қилиб.) Бошимни юқорироқ кўтар. (Юқори
кўтарур.) Кўзим хиралашиб қолди...

Маҳмудхон (қўлларин тутиб, ўпиб). Жоним,
мен, мен, Сени бу ҳолларга солган, ҳамиятсиз инсон —
мен! (Ишлар.)

Марямхоним. Мен сиздан рози, Маҳмудхон.
Сизда ҳеч камчилик йўқ... Эмди мендан рози бўл!..
Ўз қулоғим била сени розилигингни эшитиб қолмак
ҳам бир, омонат сўзимни ўз оғзим била айтиб қолмак
эди!

Маҳмудхон. Марямхон, мундоғ умидсиз сўзлар ай-
тиб, юрагимни ёндирма, жоним. Мен сенсиз дунёда тур-
мам, турмам, жоним!

Марямхоним (лаб буриб, бошин қимирлатиб).
Оҳ, меҳмоним, Маҳмудхон! Мендан умид қилма, бу
энг охирги кўришув, жоним! Мени сендан бор уми-
дим, аввало, мени дунёдан ўтди деб унутма. (Қўлидан
узугини олиб, Маҳмудхон қўлига солиб туриб.) Жоним,
мана бу қўлингга доним турсин, мени шояд унутмассан,
гоҳ, гоҳ мазоримга бор, қадаминг била руҳимни хурсанд
қилиб қайт... (Хатларни кўрсатиб.) Буларни сл, табрик
хатларинг эди, ўлганимдан кейин бир тариқча ҳолимни
ёз, ёлгор қолсин... Мени деб ўзингни бир ҳалокатга сол-
ма. Дунёдан мен ёш кетдим, сен узоқ яша... Мени унут-
ма... хайр, хайр, рози бўл! Оҳ, жаҳолат, заҳарли ҳаёт!
(Ишқилур.)

Маҳмудхон (қичқириб, бўйнига сорилиб, кўта-
риб). Марям, Марям! Марям! (Фарғара келиб қо-

мур. Бир тарафдан Сора, Зайнаб югуриб, ўзларин ташлаб, Сора, Марям бўйнидан қучоқлаб.) Дод, Марямхон! Онанг ўлсин.

Парда тушар.

4 ПАРДА

Қабристоннинг бир бурчи бўлиб, Марямхоннинг қабридангина иборатдир.¹

Парда очилур, бир тарафдан Маҳмудхон кирар, бошида кўк салла, қўлида пальто, бир қўлида гулу райхонлар, телбароқ бир ҳолда.

Маҳмудхон (лаҳадга қараб, таъзим қилиб). Ассалом алайким! Ё руҳ, Марям. (Гулларни кўрсатиб.) Мана, бу Сизнинг мазорингиз туҳфаси учун, жоним! (Тўнни бир тарафга қўйиб, гулнинг боғларин ечиб.) Мазорингизга сочмоқ учун келтирдим-а! Жоним Марямхон. (Қабр устина сочиб.) Ҳе, ҳе, суюкли Марям! (Бир оз тўхтаб, кулиб юриб.) Қандай ярашди, жоним Марям. (Орқароқ қўл қовштириб туриб, яна олдинроқ келиб, йиғламсираб.) Жоним, Марям, золимнинг келди. Ширин дунёдан ёш ўлмоғингга энг биринчи сабабчи вафосизинг келди. Кўргали чиқмайсанми? Мен соғиндим, сен соғинмадингми? (Бир оз туриб, яна кулиб тиззасига уриб.) Чиқмайди-я! Чиқмади, араз. (Чўчиб қочиб.) Ё оллоҳ... (Марям қабрина қараб, йиғлаб, ялбариб.) Жоним Марям, суюкли Марям! Сенга зулм қилувчи бир менми? (Қўлин санаб.) Йўқ, менинг жоҳил отам, сенинг жоҳил ота-онанг мени жоҳила онам сабаб бўлган, тўрт киши-я! Мен ҳар нарса дединг қабул қилдим. Ўзингни ота-оналаринг сабаб бўлди-ку! Менда у қадар гуноҳ йўқ-ку!.. Йўқ, йўқ, жоним йўқ, афу қил, гуноҳ бир ота-оналарда ҳам эмас. (Жаҳл ила қўл силтаб.) Ҳақиқатда бу ишлар жаҳолатдан, жаҳолатдан, ғафлатдан, илмсизликдан!..

Бу қандай жаҳолат замон, қандай ваҳшат замон!.. (Қўлин санаб.) Инсониятни, виждонни, адолатни, меҳ-

¹ Бу парда (Қабристон манзараси)да мумкин ўлурса саҳна (ўйналадирган жой) қабоғиндаги электр (чирроғ) лар ҳам ўчирилиб, бори саҳнанинг икки ёки бир ёнидан оддий чирроғни яширин тутиб турмоқлари ўтирилиур. Демак, саҳна нақадар қаронгуроқ бўлиб турса, у қадар бир ҳис беражакки, ихтиромлик артистларимиз андида очиқ бир сўз бўлса керак! — Ҳ. Ҳ.

ри-шафқатни, жондан ортиқ... фарзандни, ақчага сотадирган замон! Сотадирган!.. Мен яшамам, сенсиз дунёда бир кун турмам, деган эдим.

Мен инсон, ваъдага вафо қиламан. (*Чўчиб, саросималаниб чўнтагидан тўппончани олиб.*) Марямхоним, мана мен ҳозир ёнингга кираман, амин бўл, қиёмат кун иккимиз қўл тутишиб, жаноби ҳақ ва Расул қошида бу шариат хоинларига баробар даъво қилишамиз. Жоним, Марям! (*Тўппончани ўқлаб, шошилиб, кўкрагига тираб.*) Мен сенсиз яшамам, ўз суюклигим бўлмагач дунё ҳаром...

• Оҳ, жаҳолат!.. Дод, ғафлат! Фарёд, заҳарли ҳаёт!

Отар. Йиқилур. Бир тарафдан фонус ила Маҳмудхон онаси, Мавсум келиб, дод деб ўзларин ташлар. Парда тушар